

СРЂАН ПИРИВАТРИЋ (Београд)

УЛАЗАК СТЕФАНА ДУШАНА У ЦАРСТВО

Анализира се и коментарише период од 1342. до 1347. током којег краљ Душан прелази пут од иноплеменог савезника једне међу зараћеним странама до учесника у византијском грађанском рату и члана породице царева.

Трагом једног истраживања М. Динића, које је истакло значај промена у Душановој краљевској титулатури између 1343. и 1345, Г. Суботић је својевремено расправио хронологију повеља у којима се јавља карактеристичан термин „господин грчким земљама“ и „честник (чесник) Грком“.¹ Таква Душанова титула била је затим путоказ за стварање нових, другачијих закључака о његовом путу до царске титуле. Узевши у обзир изворе из којих би се могли видети Душанови погледи на сопствено царско уздизање, проф. С. Ћирковић је изнео мишљење да његово крунисање само наглашава и формално исказује суделовање у Царству — истиче, заправо, оно својство које је претходно изречено титулом „честник Грком“, односно, у латинском облику, „particeps Romaniae“. Ову титулу је, наиме, Душан увео 1343, после склапања савеза са царицом Аном Савојском и уговарања брака његовог сина Уроша са сестром малолетног василевса Јована V Палеолога, када се већ био разишао са Кантакузином. Из посматраних извора, односно, из Душанове пропратне „речи“ уз Законик 1349. и одредби тзв. опште хрисовуље светогорским манастирима, види се да је Душанов „улазак у Царство“ био миран и компромисан. У „речи“ је истакнута његова тежња да се царско уздизање представи као законит чин, а с друге стране, ништа

¹ Да повеље у којима се помињу грчке земље припадају једној посебној групи приметио је А. Соловјев, Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врањи, Прилози за КЈИФ VII (1927) 107–115, 109 н.4; в. затим М. Динић, За хронологију Душанових освајања византиских градова, ЗРВИ 4 (1956) 1–11, 9; Г. Суботић, Прилог хронологији дечанског зидног сликарства, ЗРВИ 20 (1981) 111–138, 114–119; С. Ћирковић, Хрељин поклон Хиландару, ЗРВИ 21 (1982) 103–117, 115.

² С. Ћирковић, Србија уочи царства, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 3–13, 11–12; S. Ćirković, Between Kingdom and Empire: Dušan's state 1346–1355 Reconsidered, Byzantium and Serbia in XIV century, Athens 1996, 110–120, 118; С. Ћирковић, Србија и Царство, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998) 143–153, 151; С. Ћирковић, Цар, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 789–792. Најновије, Lj. Maksimović, L'empire

не указује на намеру да се сруши и замени Византијско царство.² Још раније, проф. Љ. Максимовић је особености Душанове царске титуле на грчком језику у потписима повеља, односно употребу територијалног термина (Романија) уместо етничког (Ромеји), оценио као Душанов начин да конкретизује и ограничи своје царске прерогативе у етничком или територијалном погледу, и тако прећутно истакне првенство цариградског василевса.³ Међутим, недавно је пок. Н. Икономидис релативизовао па и оспорио овакво тумачење, објаснивши терминологију Душанових потписа на грчком као део његовог политичког тактизирања, који је требало да сакрије његове крајње намере, да заузме престо у Цариграду и постане цар Ромеја. Душан је после свог царског крунисања потписивао простагме менологемом, врстом потписа која је некада била искључиви прерогатив цариградског василевса автократора, а од времена Андроника II на менологем је имао право и савладар, али тек пошто и он буде уздигнут на ранг василевса автократора. Према таквом тумачењу, коришћење менологема несумњиво показује шта је био Душанов крајњи циљ, јер је тешко прихватити да је било некаквог споразума између византијских василевса и српског цара у питању менологема, а ако тај проблем није могао бити решен консенсусом, није ни могао ни било који други проблем те врсте.⁴ Тако се тумачење Н. Икономидиса заправо наставља на старије закључке о Душановом царском крунисању и његовим даљим амбицијама — заузеће Цариграда било је сан његовог живота, титула „цар Србљем и Грком“ показује намеру да коначно сруши Византијско царство и замени га новим царством Срба и Грка, његово крунисање угрожавало је изузетан положај византијског цара, итд.⁵ У прилогу дискусији о Душановом царском програму, С. Марјановић-Душанић је прихватила схватање проф. Ћирковића о постојању компромисне фазе на Душановом царском путу, као и о утицају „бугарског модела“ — царства које постоји упоредо са Ромејским. Међутим, истакла је да већ Душаново проглашење за цара на Божић 1345. у Серу означава напуштање политике компромисног уласка у Царство, јер је он у фебруару 1346, пре крунисања, тражио од Млечана флоту за освајање Цариграда. Пропратна реч, односно повеља уз Законик, размотрена је овде и као извор за разумевање касније фазе његовог царског пута, која почиње у новим приликама одређеним Кантакузиновом победом у грађанском рату, фебруара 1347, а у оквиру којих се

de Stefan Dušan: genèse et caractère, *Mélanges Gilbert Dagron*, TM 14 (2002), 415–428; Б. Ферјанчић — С. Ћирковић, Стефан Душан. Краљ и цар, Београд 2005.

³ Љ. Максимовић, Грци и Романија у српској царској титули, ЗРВИ 12 (1970) 61–78, 75–76. Уп. и Љ. Максимовић, Српска царска титула, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998) 173–189, 185–186.

⁴ N. Oikonomides, Emperor of the Romans — Emperor of the Romania, Byzantium and Serbia in XIV century, Athens 1996, 121–128, 123–124; независно, и истовремено, и О. Kresten, МННОЛОГ-НМА. Anmerkungen zu einem byzantinischen Unterfertigungstyp, MIOG 102 (1994) 3–52, 42–46, сматра Душанову употребу менологема за „арогирање“.

⁵ К. Лиречек, Историја Срба, Београд 1952², 221; Г. Осипрогорски, Историја Византије, Београд 1959, 486; Г. Осипрогорски, Србија и византијска хијерархија држава, О кнезу Лазару, Београд 1975, 125–137, 133; Р. Радић, Јован V Палеолог (1332–1391), Београд 1993, 186.

1349. појављује и сам Законик. Повеља, заједно са другим изворима, показује Душанове претензије за заузимање Цариграда и царског престола Ромеја.⁶

Очигледно да постоје супротстављена мишљења о природи Душановог царског уздизања и његовим крајњим намерама према Цариграду — условно, могла би се сврстати у „освајачко-узурпаторску“ и „компромисну“ школу мишљења. Мислим да се питање Душановог уласка у Царство, од 1342–43. до 1347. у неким детаљима може још осветлити. Почео бих од титуле „господин грчким земљама“, односно „честник Грком“, уведене после склапања савеза са Палеолозима, а која се схвата као израз претензија за суделовање у Царству.

Наши главни наративни извори, Григора и Кантакузин, далеко су од тога да у појединостима приказују приближавање Душана и Палеолога, и детаље споразума који је постигнут. Некаква слика се ипак може склопити, из исказа ове двојице савременика и из млетачких докумената. Не улазећи у све данас познате етапе дипломатских напора цариградске владе, треба истаћи неколико момената.⁷ Током првих покушаја регентства царице Ане и њеног главног политичког савезника у Цариграду Алексија Апокавка да крајем 1342. одвоје Душана од Кантакузина и привуку га Палеолозима, регентство је, по Григори, нудило Душану „руку царичине кћери за његовог сина“ а „заједно са њом и власт, писано потврђену“ (ἔγγραφον κυριότητα — документ би вероватно био у виду повеље, дакле нуђена је „повеља о власти“) над градовима и областима до Христопоља, а да он за узврат Кантакузина преда или га смакне. По Кантакузину, сам Душан му је причао да је током другог посланства регентство нудило све градове западно од Христопоља са изузетком Солуна, макар и да га не преда већ га само држи затвореног.⁸ Споразум Душана и регената склопљен је неколико месеци пошто је Кантакузин, априла 1343, напустио Душанов табор и отишао у Верију, што је означило суштински крај овог савеза. После више неуспелих посланстава упућених из Цариграда, најзад су се, маја 1343, Млечани прихватили да посредују, па је августа исте године њихов поклицар на Душановом двору, Марин Ванијер, могао да обавести своју владу да је споразум српског краља и Палеолога склопљен. У септембру је Сенат донео одлуку да се Ванијер

⁶ С. Марјановић-Душанић, Владарска идеологија Немањића, Београд 1997, 91; С. Марјановић-Душанић, Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик“, Прилози за КИИФ LXV–LXVI/1–4 (1999–2000) 3–20, 16–17.

⁷ За изворе и приказ догађаја у општем политичком оквиру грађанског рата в. Р. Радић, Време Јована V Палеолога, 141–143; такође и коментар Б. Ферјанчића, са прегледом старије литературе, у Византијски извори за историју народа Југославије, VI том, Београд 1986, 238–240 н.50; Б. Ферјанчић, Б. Ферјанчић — С. Ђирковић, Стефан Душан. Краљ и цар, 129; R. Radić, Venezia, Bisanzio e la Serbia attorno alla metà del XIV secolo, Глас САНУ 404, Одељење историјских наука, књ. 13 (2006) 95–105, 97.

⁸ Gregora, II, 642 (Nicephori Gregorae Byzantina historia I–II, ed. L. Shopenus, Bonnae 1829–1830, III, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1855); Cantacuzenus, II, 306 (Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, cura L. Shopeni, Bonnae 1828–1832). Уп. превод и коментар одговарајућих одломака из дела Григоре и Кантакузина у Византијски извори за историју народа Југославије, том VI, (С. Ђирковић, Б. Ферјанчић).

врати из Србије, а да се краљу честита због веридбе сина са сестром цара Јована Палеолога.⁹ Када се урачуна у којој мери су правна схватања имала важности, не само у унутрашњим односима у Царству већ и у односима са суседним владама, постаје извесно да је у покушајима цариградског регентства и Млечана да придобију Душана важну улогу играо Кантакузинов положај побуњеника против Царства, односно легитимна позиција регената. Наиме, на самом почетку грађанског рата, корегент царице мајке Ане, патријарх Јован Калека је, на вест да се Кантакузин у Дидимотици прогласио за цара (26. октобра 1341), овога изопштио из Цркве (ἄφορισμός, одлученије, односно excommunicatio minor), као и сваког оног ко би га признао за цара. Одлука је потом требало да буде објављена у свим областима Царства, што се вероватно и догодило, изузев у онима које је држао Кантакузин. Према млетаčким изворима, регенти су молили Млечане да утичу на Душана да не помаже „бунтовника“ (rebellis imperii).¹⁰

Из потоњих осврта Григоре и Кантакузина на савез Душана и Цариграда види се да је споразум укључивао и препуштање византијских области и градова Душану. Они не помињу шта су тачно предвиђале Душанове обавезе као савезника регената, а о томе не говоре ни млетачки документи, али мора бити да је најважнија тачка била војна помоћ против Кантакузина. Верујем да је део споразума била и „повеља“ коју је Цариград нудио нешто раније. Уосталом, и сам Григора, када пише о приликама пред Душаново проглашење за цара, каже да је цариградској влади боље било да Душану „и ћутећи и признајући предају све до Христопоља“ — што је Душан, осим Солуна, и заузео — само да не би пало у руке Кантакузину. И Кантакузин, слично Григори, пребацује регентима предају градова и области Србима и Бугарима.¹¹

Ови подаци савремених византијских историчара, противника регентства, осветљавају питање ширења Душанове власти на византијске области из посебног угла. У модерној историографији давно је уочен значај 6851. (1342–43) године за утврђивање хронологије Душанових освајања неких византијских градова.¹² Мада све хронолошке недоумице нису разрешене, узима се да је Душан у тој години заузео Воден, Костур, Београд, Канину, Кроју и Валону. Како склапање споразума са Палеолозима пада у август 1343, односно у сам крај 6851, сва је прилика да је „повеља“ заправо само легитимизовала претходна Душанова освајања, мада се не може сасвим искључити могућност да му је таква повеља до краја те године отворила врата неког града без борбе. Споразум је такође легитимизовао и Душаново заузимање оних „грчких земаља“ које још нису биле освојене, али су му препуштене — области до кланаца код Христопоља. У односима византијских и српских владара, од времена краља Милутина, постојала

⁹ У изворима није наведено име ове византијске принцезе. Могуће је да се радило о Марији Палеолог, в. *Р. Радић*, Време Јована V Палеолога, 143 н. 82, сл.

¹⁰ Les registes des actes du patriarcat de Constantinople, Vol. I, Fasc. V, ed. *J. Darrouzès*, no. 2218, 172–173; Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, II, ed. *Š. Ljubić*, Zagreb 1870, 174–175.

¹¹ Gregora, II, 746; Cantacuzenus, II, 460–461, 467, 506–507, III, 37.

¹² *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византијских градова, 1–11.

је пракса да се промена границе накнадно потврђује споразумом, при чему су византијске области, и ако војно већ изгубљене, могле потом бити препуштене у виду царског мираза.¹³ Део овог споразума била је и Урошева веридба, на основу које је Душан постао рођак Палеолога. Међутим, немамо податак да су заузете области у овом споразуму сматране за мираз царичине кћери, мада су у Григорином исказу брачни преговори везани за „повељу о власти“ над земљама западно од Христовоља.

Ништа се не зна о садржају „повеље“. Тешко је замислити да би она могла да има други смисао до да легитимизује Душанову власт, према томе се морала односити колико на њега толико и на локалне власти и становништво области које је запосео. На основу споразума са регентима и повеље, и нова, проширена, Душанова титула је била легитимна. Значајна је околност да не налазимо спомен грчких области у документима пре склапања споразума, на пример у повељи старцу Григорију од 19. маја 1343, мада је Душан до тог тренутка већ освојио неке градове у Македонији и Албанији, а има их у оним после склапања споразума — први познати и датирани је повеља манастиру Светих Петра и Павла, тзв. лимска, од 25. октобра 1343, где се у интитулацији назвао „самодржавни господин свих српских земаља и поморских и грчких.“¹⁴ Могућно је да овој повељи за мало претходи повеља манастиру Свете Богородице у Тетову, коју је потписао као „краљ и самодржац свих српских, поморских и грчких земаља“.¹⁵ Споразум је значио не само да Цариград признаје освајања — сличних споразума је било и раније, али нису доносили промене у титули српских владара — он је увео Душана у власт над пространим областима Царства и довео до промене дотадашњег схватања државе. Исказано кроз титулу путем изведених топонима и етнонима (са сложеним значењем), држава надаље укључује грчке, некад и бугарске земље, а у етничком, Грке, некад и Бугаре. При томе Грк, како је много пута указано, има значење Ромеј, а грчке земље Ромејско царство, односно Романија.¹⁶ Споразум је такође легитимизовао српског краља пред многим Византинцима, не само због тога што се радило о споразуму са легитимном династијом Палеолога, већ и на основи традиционалних византијских схватања о престоници као извору легитимитета (Божји благослов је на ономе који влада престоницом, уколико није тиранин — међутим, и тиранин може постати законити владар, уколико га Бог благослови победом). Повеља је могла бити један од разлога за прилаз многих ромејских

¹³ Тако се догодило приликом склапања брака Милутина и Симониде, в. изворе у *M. Živojinović, La frontière serbobyzantine dans les premières décennies du XIVe siècle, Byzantium and Serbia in XIV century, Athens 1996, 57–66, 58 n. 4.*

¹⁴ Српски грамоти од Душаново време, пр. *Л. Славева — В. Мошин*, Прилеп 1988, бр. 29, 81–82; *Ж. Вујошевић*, Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Св. Петра и Павла на Лиму, Стари српски архив 3 (2004) 45–70. Уп. *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византијских градова, 9.

¹⁵ *Д. Корач*, Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову. Прилог српској дипломатици и сфрагистици, ЗРВИ 23 (1984) 141–165.

¹⁶ О значењима речи Грк у тадашњој српској средини в. *Љ. Максимовић*, Значење речи Грк и Јелин у српским средњовековним изворима, ЗРВИ 38 (1999/2000) 215–227.

великаша Душану.¹⁷ С друге стране, гледано у оквиру грађанског рата, за Кантакузина је освајање престонице, повратак у црквену заједницу и (поновно) крунисање значило легитимизацију, појачану коначном победом исихазма и осудом њихових противника (Бог га је благословио да постане правоверни цар), и могућност да оспорава оно што је Душан стекао као савезник дотадашњих господара Цариграда.

Природно је што Григора и Кантакузин, као противници регената, Душаново уплитање у грађански рат описују као обично освајање — уопште, због више разлога, његова је слика код ових писаца прилично негативна, нарочито код Кантакузина. Нека Душанова слика из кругова његових савезника и рођака није нам позната — регентство царице Ане није имало себи наклоњеног историографа. Важно је имати на уму да је Душанов портрет у византијској историографији једностран — то је портрет политичког непријатеља првог реда.

Овакво виђење ширења Душанове власти на западне области Византијског царства између 1343. и 1345. отвара многа питања. Политичко мишљење у Византији тога доба предвиђало је могућност „заједничке“ власти (ή οἰκία ὀρχή) Царства и друге државе над неком облашћу, у виду породичног савладарства, при чему цариградски цар има највиши положај. То произлази из Кантакузиновог тумачења Римског права, датим у поводу једног спора византијског цара Андроника III и бугарског цара Михаила, из 1328. Према Кантакузину, цареви синови дужни су да најстаријег међу њима називају царем, и да му служе (δοῦλεῦν), што бугарски цар у конкретном случају није прихватио, јер је сматрао да једном цару не приличи да буде под влашћу другог. Случај показује „колико је реално и колико широко схватана породица владара“.¹⁸ Овакво схватање је последица сложеног развоја установе царске власти и утицаја породичног права на њу, али и потребе да се неповољан однос снага са суседима колико-толико уравнотежи.

У историји царске власти у Византији током времена дошло је до особене појаве савладарства, а у развоју ове установе посебно је био значајан уговор у Региону, којим је јуна 1321. окончан први део грађанског рата деде и унука, Андроника II и Андроника III, тако што је унук добио право да у свом делу формално још увек једног Царства влада „царски“ (αὐτοκρατορικῶς), признајући деду као врховног цара и господара.¹⁹

У време када је Душан постао краљ, у Византији се управо био догодио преседан — не само да су постојала два аутократора, већ и две области којима су василевси „царски“ владали (до коначне победе Андроника III, маја 1328).²⁰

¹⁷ О приласку „грчке“ властеле Душану в. А. Соловьев, Греческе архонты в сербском царстве XIV века, BSL 2 (1930) 275–287.

¹⁸ Cantacuzenus, I, 325–329. В. S. Ćirković, Between Kingdom and Empire: Dušan's state 1346–1355 Reconsidered, 118; С. Ђурковић, Србија и Царство, 148.

¹⁹ Gregora, I, 321; Cantacuzenus, I, 115.

²⁰ Уп. Lj. Maksimović, Η ανάπτυξη κεντρόφυγων ροπών στις πολιτικές σχέσεις Βυζαντίου και Σερβίας τον ΙΔ' αιώνα, Byzantium and Serbia in XIV century, Athens 1996, 282–290, 284.

Може бити да је Душаново „учествовање“ у власти над грчким земљама започело у виду „заједничке власти“, али је јасно и да су породични и хијерархијски односи морали бити нешто другачије исказани него што је то предвиђало поменуто Кантакузиново тумачење — у датој ситуацији није било византијског цара кога би Душан могао сматрати за брата и господара, ако би на ово друго уопште пристао. Уколико је „повеља о власти“ предвиђала неки вид надређености или првенства цариградског цара, очекивало би се да је на литургијама у „грчким земљама“ најпре помињано име малолетног Јована Палеолога, а потом Душаново, мада је стварну власт наравно имао само српски краљ. То би значило да је образац видљив из његовог споразума са Светогорцима, из новембра 1345, већ раније био примењен у „грчким земљама“. Немамо извор који би ово могао да потврди. Из Душанове опште хрисовуље за Свету Гору види се да је, после преговора Душановог логотета Хрса са Светогорцима, договорено да се у области Свете Горе и околине, која је дошла под власт српског краља, прво помиње име цара Јована Палеолога а потом име краља Душана, као и да се не спречава помен цара Ромеја.²¹ Може се помислити да су се Светогорци изборили за поштовање једног начела које је другде било нарушавано. Њихово присуство на потоњем Душановом крунисању један је од указатеља да су и тада, за њихова схватања у довољној мери, поштована права Палеолога. Једино што можемо препознати као такво јесте помесни, односно удеони карактер Душанове титуле на грчком — он је василевс и автократор Романије, а не Ромеја. Оно што је било основно да би Душан могао да добије благослов Свете Горе за своје „венчање на царство“ јесте његово православље — све остало спадало је у општа схватања о Божијем допуштењу и промисли. Примећено је, поводом споразума са Светогорцима 1345, да је „Душан прихватио оно што се 1328. тражило од бугарског цара да би био сматран за члана породице царева.“²² Међутим, ми немамо потврду да је Душан у то време сматрао некога од Палеолога својим господаром — малобројни подаци из извора показују да је Душан себе видео као члана породице царева, али без исказивања подређености (в. у даљем тексту). Мислим да је у повељи за Свету Гору хијерархијско првенство византијског цара било признато према начелу *primus inter pares*.

Ако је Душанова власт над деловима Царства после августа 1343. започела по начелима „заједничке власти“, онда је и „потврда о власти“ морала бити састављена у одговарајућем духу. До брака српског младог краља и византијске принцезе није никада дошло, из разлога који нису познати. О њима, као и о политичко-правним последицама раскида ове веридбе по легитимитет Душанове власти над „грчким земљама“ може се само нагађати. У неким савременим повељама сачувани су подаци о сродству Душана и Палеолога, са терминима карактеристичним за духовно-политичко сродство владара, међутим без оних који

²¹ Грчке повеље српских владара, пр. А. Соловјев — В. Мошин, Београд 1936 (= VR, London 1974), V, 29–35. О преговорима опширно Д. Кораш, Света Гора под српском влашћу (1345–1371), ЗРВИ 31 (1992) 15–192, 45–58.

²² С. Тирковић, Србија и Царство, 151. Извесне резерве исказује С. Марјановић-Душанић, Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик“, 7.

показују стварно сродство. У повељи Филотеју из новембра 1347. цар Душан спомиње царицу Ану — „сестру, деспину Палеологину“ (τῆς ἀδελφῆς μου δεσποίνης τῆς Παλαι(λο)γίνης).²³ У повељи Зографу из априла 1346. Душан наводи Јована V као „синовца царства ми, преузвишеног цара Ромеја“ (τοῦ ἀνεψιοῦ τῆς βασιλείας μου τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως τῶν Ῥωμαίων). Да је веридба била још увек на снази, очекивали би се и други одговарајући сроднички термини, као συμπενθερά и γαμβρός. У истој повељи Зографу уз име Душановог шурака Јована Александра стоји „вољени брат царства ми, преузвишени цар Бугара“ (ὁ περιπόθητος ἀντάδελφος τῆς βασιλείας μου ὁ ὑψηλότατος βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων).²⁴ Термин ἀντάδελφος, извесно, изражава стварно сродство (у дипломатичким документима тога времена употребљава се за сродство првог степена, какво су имали нпр. браћа од истих родитеља) а подразумева исти такав степен сродства у оквирима идеалне породице владара. Уз то, за ово питање чини се важним што је Јован Александар наведен као „вољени брат“ док је Јован Палеолог само „синовац“, без епитета који је обично изражавао добре политичке односе. Све ово указује да је веридба била раскинута пре крунисања. (У документима византијске и бугарске канцеларије из овог времена наводе се оба вида владарског сродства).²⁵ Један новооткривени угарски извор показује да је негде у раздобљу између половине 1346. и пролећа 1348. дошло до договора о склапању брака између Уроша и извесне рођаке угарског краља Лудовика.²⁶ Уколико се помишља на политичке узроке раскида веридбе са Палеологином, и ако верујемо да Душанова повеља Зографу верно одражава породичне односе, онда је могуће да су два догађаја, раскид веридбе и Душаново проглашење за цара, била у вези. Али, свакако да су могуће и разне друге претпоставке.

Тако би, на основу свега, изгледало да Душанов улазак у Царство почиње споразумом са Палеолозима, бивајући исказан новом титулом. Међутим, изгледа да је Душан још раније пошао тим путем, мада то није могло бити формално исказано.

Душаново уплитање у ромејски грађански рат почело је у пуном смислу од доласка Кантакузина у Србију, јула 1342 — пре тога, у пролеће те године, он је без успеха опседао Воден, а претходне, још пре него што је почео грађански рат, извео је један упад кроз области на северу и северозападу од Солуна. После преговора Кантакузина и Душана склопљен је споразум о савезу, чије одредбе, међутим, Григора и Кантакузин, као једини савремени извори, представљају са извесним, рекло би се и значајним, разликама. С обзиром на околности у којима су и један и други писац радили на својим историјама, и с обзиром на конкретан случај преговора и споразума два владара, може се, грубо узевши, рећи да је код

²³ V. Kravari, Nouveaux documents du monastère du Philothéou, TM 10 (1987) 261–356, no. 4, 302–308, 307. О сродству владара в. у даљем тексту.

²⁴ Грчке повеље српских владара, IX, 64–71, 66.

²⁵ Actes de Zographou, ed. W. Regel, E. Kurtz, B. Korabiev, BB 13 (1907) Прил. 1, no. 31, 72–73, no. 36, 87–88; Грамоти на българските царе, пр. А. Даскалова, М. Райова, София 2005, 37–40.

²⁶ В. текст С. Ћирковића у овом зборнику.

Григоре питање шта је био у стању да саопшти, а код Кантакузина шта је хтео да саопшти о овом савезу. Желим да истакнем познату околност да је Григора кабинетски историчар, док је Кантакузин и сам учествовао у многим збивањима о којима је писао. Апологетске технике Кантакузина су питање које је у историографији само делимично осветљено.²⁷ Углавном се, када је спољни чинилац у питању, обраћала пажња на начин на који је представљао своју политику према Турцима, посебно у светлу чињенице да их је он увео у ромејске међусобице и да је био одговоран за њихово насељавање у Тракији (што је био потез који је довео до његовог пада, у децембру 1354). Али, када се, десетак година касније, у својим мемоарима освртао на недавну прошлост и сопствену улогу у њој, било је много разлога да се и политика према Србима, односно према Душану, представи у пожељном светлу. Опширније излагање свих одлика слике Срба и Душана код Кантакузина овде није могуће. Међутим, има назнака да је заправо Кантакузин био тај који је први Душану ставио у изглед учествовање у власти над деловима Царства.

Основни мотив у Кантакузиновом опису свога боровка на српском двору јесте да је он тамо био прихваћен као цар Ромеја, и то је истакао на више места. Осим тога, Душан и његови великаши пристали су да му буду савезници без икакве накнаде, „части и пријатељства ради“, мада су претходно тражили за себе власт над градовима западно од Христопоља, или макар западно од Солуна. По Кантакузину, споразум је предвиђао да сваки град који Срби освоје у његовом одсуству припадне њему, и на захтев му се мора дати. На више места, и на више начина, истицао је да ни по коју цену није пристао да се Србима препусти иједан ромејски град.²⁸ Григора је ствари представио другачије — Кантакузин и Душан су се споразумели да градове осваја свако за себе, и да свако задржи оно што освоји.²⁹ Чини ми се да су за осветљавање питања шта је била суштина овог споразума важне две околности. Као прво, треба урачунати Кантакузинову апологетску тенденцију, а као друго, треба узети у обзир једну његову доста неодређену изјаву, дату на захтев да препусти поменуте градове. Ако Душан у њему буде стекао истинског пријатеља, добиће и више од оног што је тражио — онда ће моћи да влада не само градовима од Христопоља и Солуна, већ и острвима, Цариградом и преосталом Тракијом, „јер пријатељима је, кажу мудраци, све заједничко“ (κοινόν).³⁰ Мислим да се већ овде може препознати концепт по коме је почео Душанов улазак у Царство, сакривен, додуше, иза флоскуле о несебичном пријатељству. Биће да се радило о концепту који је, у неком виду, значио „заједничку власт“, слично као у спору ромејског и бугарског цара 1328. Током преговора, Душан је, у име властеле, у својим захтевима наступао у

²⁷ B. F. Tinnfeld, *Idealizing Self-centered Power Politics in the Memoirs of John VI Kantakouzenos*, *To Hellenikon. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, Vol. 1, New Rochelle / New York 1993, 397–415.

²⁸ Cantacuzenus, II, 257–277, sq.

²⁹ Gregora, II, 656. В. коментар Б. Ферјанчића, са прегледом старије литературе, у Византијски извори за историју народа Југославије, VI, 247–249, н. 75.

³⁰ Cantacuzenus, II, 265.

оквирима политике препознатљиве из ранијих деценија — политике ширења власти запоседањем градова и области, која вероватно да није предвиђала измене у постојећем, већ традиционалном, схватању државе израженог појмовима „српске и поморске земље“. Може се претпоставити да Кантакузин није био спреман да војну помоћ плати градовима и областима на начин на који су то тражили Душан и српска властела. За његов танки легитимизам би то било погубно, па се морало наћи друго решење. Спасоносна могућност могла је бити формула „заједничке власти“, која би чувала формални суверенитет Цариграда, преко Кантакузина као владајућег — мада још не крунисаног — цара, који наступа у име Палеолога. С друге стране, шта год да је обећао Душану, требало је да најпре победи своје противнике да би дошао у прилику да то у целости испуни. Питање је да ли је Душан знао за Кантакузиново изопштење, међутим, свакако да је био свестан чињенице да је он само претендент, све док не буде ушао у престоницу као победник и не буде га крунисао цариградски патријарх. Много година после тих догађаја, Кантакузин је споразум са Душаном представио на себи својствен начин, тако да истакне себе као легитимисту и чувара целовитости Царства. Такав његов лик засенчен је сликама противника који чине супротно — регентства које даје Србима и Бугарима градове и области, и Душана који је вероломник, освајач и узурпатор. Григора је, мање пристрасан али, по свој прилици, и без могућности да дозна све детаље споразума, ствари приказао на речени начин — Кантакузин и Душан су се споразумели да свако осваја градове за себе. Слично виђење ствари налазимо и код познијег историчара Дуке, чији један извор, иначе не нарочито добар, каже да су ромејске области припале варварима, Трибалима и Србима, на основу споразума Кантакузина и Душана.³¹

Дакле, чини се да је Кантакузин склопио са Душаном споразум који је одликовала знатна политичка и правна суптилност, међутим, након свега што је уследило увлачењу Душана у грађански рат, он је имао разлога да замагли одређене одредбе споразума, наиме ону о „заједничкој власти“, која је и проузроковала највише невоља. То је учинио са њему својственом вештином — да исприча, а да не саопшти. Григора је саопштио оно што је могао да дозна из Цариграда, а слично и писац који је потом био Дукин извор.

У светлу тако схваћеног споразума Кантакузина и Душана, занимљива је епизода са Воденом. Српске трупе су заузеле град, вероватно још почетком јесени 1342, а Кантакузин каже да је, позивајући се на одредбе споразума, тражио да му Душан врати град. Овај се показао спремним на то, али је Кантакузин проценио да нема довољно својих људи да би их оставио као градску посаду, па је „препустио градић, као своје власништво, иако невољно и од нужде, краљу на чување све док се не буде указала прилика да га поново сам преузме“.³² Вероватно да је „остављање градова краљу на чување“ била формула којом је Кантакузин објашњавао српска освајања. Када су, крајем 1342, великаши Тесалије

³¹ Ducas, ed. *V. Grecu*, Bucurest 1958, 55.

³² Cantacuzenus, II, 301; Византијски извори за историју народа Југославије, VI, 416 (превод Б. Ферјанчића).

преко посланика изјавили да ће признати Кантакузина за цара, он им је, у пома-ло апологетском тону, објаснио зашто је тражио помоћ српског краља — невоље су га натерале да „по нужди“ оде код краља, где је, мимо очекивања, био „поча-ствован“ (дакле — признат као цар) и потпомогнут као савезник.³³ Образац под којим је Душан наступао у овој фази грађанског рата препознаје се у Кантакузи-новом опису напада на Сер, у пролеће 1343. Душан је становницима упутио по-сланство у коме се представио као савезник и пријатељ оних градова који ће прићи цару Кантакузину, а непријатељ оних који га одбију. Пошто су Серани одбили Душана, уследило је посланство самог Кантакузина, у коме се тражило само да се његово име унесе у литургије, после имена царице Ане и сина цара, па да се опсада Срба подигне.³⁴ (Серани ни то нису прихватили). Дакле, такав споразум са Кантакузином предвиђао је за Душана место на крају поворке вла-дара, на челу са царицом, малолетним царом и самим Кантакузином, а све је то тек требало да се доврши и легитимизује победом претендента. Кантакузинов противник Апокавк је, међутим, био у прилици да Душану понуди више, и део тога одмах, због тога што је практично владао Цариградом и имао кључни ути-цај на регенте.

Вратимо се на Душанову титулу. Када се узму у обзир сви данас познати облици титуле (из докумената, натписа и новца) којима Душан показује своју власт над грчким областима и Грцима, до проглашења за цара, поставља се пи-тање да ли различити облици изражавају различиту суштину, па сведоче о ета-пама на једном путу, или су варијацијама у титулатури други разлози. Неки спо-меници имају датум, међутим, добар број њих је оквирно датиран, управо на основу спомена грчких земаља. Први документ са датумом је већ наведена по-веља манастиру Светих Петра и Павла на Лиму од 25. октобра 1343. („самодр-жавни господин свих српских земаља и поморских и грчких“); затим долази по-веља архонтопулима из Зихне од јула 1344 („краљ Срба и Грка“); повеља Хи-ландару од 1. јануара 1345. („краљ, самодржац свих српских земаља и честник грчким странама“); повеља манастиру Светог Јована Претече крај Сера од окто-бра 1345. (κράλης καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας); писмо Млечанима од 15. октобра 1345. „... Bulgarie imperii non modice particeps et fere totius Ro-manie dominus“.³⁵ Вероватни датум једне повеље Хиландару је 28. март 1345. („краљ и самодржац свих српских и поморских земаља и честник грчким стра-нама“).³⁶ Оквирну, односно приближну, хронологију имају повеља манастиру Свете Богородице у Тетову, између пролећа 1343. и краја 1345, а вероватно од

³³ Cantacuzenus, II, 310.

³⁴ Cantacuzenus, II, 328–330.

³⁵ Ж. Вујковић, Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Св. Петра и Павла на Лиму, 45–70; V. Kravari, Nouveaux documents du monastère du Philothéou, no. 3, 298–302; Д. Живојиновић, Хрисовуља краља Стефана Душана Хрусијском пиргу о поклону села Гаидарохора, Стари српски архив 6 (2007) 83–101; Српски грамоти од Душаново време, бр. 46, 137–139; Грчке повеље српских владара, II, 8–16; Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, II, 278–279.

³⁶ Српски грамоти од Душаново време, бр. 46, 137–139. За датирање ове повеље у 1343. в. С. Марјановић-Душанић, Владарска идеологија Немањића, 85 н. 188–189.

лета 1343. („краљ и самодржац свих српских, поморских и грчких земаља“); повеља манастиру Светог Николе у Врањи, између 1343–1345, а пре заузећа Сера („краљ свих српских и поморских земаља и честник Грком“); повеља за Хиландар о поклону протосеаста Хреље, између 1343–1345. („краљ и самодржац свих српских земаља и честник грчким странама“); друга дечанска повеља, између оснивања манастира Светих Арханђела и проглашења за цара, или око октобра 1345. („краљ свих српских и поморских земаља и предела грчких и бугарских“); друга повеља за манастир Трескавац, крајем 1343. или почетком 1344. („краљ и самодржац Србљем и Поморју и Грком и Бугаром“); повеља цркви Свете Богородице Перивлепте у Охриду, од јесени 1345. („краљ свих српских и поморских и грчких земаља“); натпис у цркви Св. Ђорђа у Полошком, настао између средине 1343. и краја 1345. (κράλης καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Παρθαλασσίας καὶ Ῥωμαίων); натпис у цркви Св. Николе Болничког у Охриду, настао око 1345. („самодржавни краљ свих српских и поморских и бугарских и грчких земаља“); натпис на две емисије једне врсте новца, кованог, како се сматра, између заузећа Сера и царског крунисања („rex Rasiae/imperator Romaniae“, „rex Rasianorum/imperator Romaiorum“).³⁷

У погледу хронологије оквирно или приближно датираних споменика ваља најпре приметити да је њихов *terminus post quem* август 1343, ако верујемо да је промена у Душановој титули везана за споразум са Палеолозима.³⁸ У литератури је изнето мишљење да Душан, између новембра/децембра 1345. и априла 1346, док још није био крунисан, није раздвајао својства цара и краља.³⁹ Закључено је, на основу натписа на новцу „rex Rasiae/imperator Romaniae“, да је Душан, прогласивши себе за императора Романије („Emperor of Romania“), задржао титулу краља Србије.⁴⁰ Најстарији документ у коме се Душан назива аутократором Романије јесте повеља манастиру Св. Јована код Сера из октобра 1345. Извесно да је било колебања у начину на који је Душан изражавао власт над Грцима и грчким земљама и учествовање у Царству. У натпису из Полошког, као и на новцу из поменуте емисије, краљ Душан је аутократор, односно

³⁷ Д. Кораћ, Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову, 141–165; С. Марјановић-Душанић, Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару, Стари српски архив 4 (2005) 69–85; Српски грамоти од Душаново време, бр. 43–44, 131–134; М. Благојевић, Када је краљ Душан потврдио дечанску хрисовуљу? Историјски часопис 16–17 (1970) 79–86; Српски грамоти од Душаново време, бр. 38, 109–112; Одабрани споменици српског права, изд. А. Соловјев, Београд 1926, бр. 64, 127–129; Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков, Историјски портрети у Полошком (I), Зограф 14 (1983) 60–66, 62–63; В. Ђурић, Три догађаја у српској историји XIV века и њихов одјек у сликарству, Зборник за ликовне уметности Матице српске 4 (1968) 65–100, 77; В. Иванишевић, Новчарство средњовековне Србије, Београд 2001, 122 н.630, према аутору, ради се о две емисије једне врсте новца.

³⁸ Постојеће датирање повеље цркви Свете Богородице Перивлепте у Охриду, по Соловјеву у јесен 1345, иначе није образложено. Чини ми се да овај документ треба нешто шире датирати, у време између августа 1343. и царског проглашења, а вероватно да је настао ближе првом датуму. Уп. и С. Марјановић-Душанић, Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик“, 16.

³⁹ S. Ćirković, Between Kingdom and Empire: Dušan's state 1346–1355 Reconsidered, 118.

⁴⁰ G. Soulis, The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors, Athens 1995² (= Washington 1984) 76.

император Ромеја. За садржај натписа можда није непосредно одговорна краљева канцеларија, мада због тога он није мање индикативан. Међутим, натпис на новцу требало би да је био израз званичних, ако и тренутних, погледа на ствари, и један вид пропаганде. Усамљеност ових примера упућује на помисао да се од овакве титулатуре убрзо одустало, вероватно због тога што се термин Ромеји нашао као идеолошки неприхватљив, па се дошло до прихватљивог термина Романија, запаженог на новцу и у повељи манастиру Св. Јована, а који ће после крунисања постати уобичајени део титуле у потписима повеља на грчком, до краја Душановог живота. Сматра се да је поменута врста новца, са натписима „rex Rasiae/imperator Romaniae“ и „rex Rasianorum/imperator Romaiorum“ кована после освајања Сера, септембра 1345, до крунисања за цара, априла 1346.⁴¹ Што се тиче другог датума, не верујем да је Душан после проглашења за цара (вероватно на Божић 1345. или на Богојављење 1346) наставио са ковањем новца са оваквим натписом. А када је могао да започне ковање овог краљевско-автократорско/императорског новца? Душанова титула на овој врсти новца у главноме одговара његовој титули какву знамо из докумената издатих после августа 1343. Већ у титули „самодржавни господин грчких земаља“, из лимске повеље од октобра 1343, може се видети автократорски односно империјални квалитет.⁴² Она, номинално, одговара титули „dominus Romanie“ из октобра 1345. С друге стране, израз „честник Грком“, чији је најстарији сигурни помен из јануара 1345, сугерише учешће у Царству.⁴³ Такође подсећа и на концепт „заједничке власти“. Питање је да ли појмови „честник“, односно „particeps“, и „dominus“ представљају разлике у квалитету власти — наиме, подељену и апсолутну власт, па их треба схватити као два степеника на путу до царске титуле.⁴⁴ Душану и његовој канцеларији није било једноставно да изразе нови квалитет у његовој власти, и то је један од разлога за колебања у титулатури. Мислим да појам „честник“, био израз неке идеалне поделе власти или не, није искључивао употребу титуле αὐτοκράτωρ Ῥωμανίας и „imperator Romaniae“.

Поимање идеје Царства код Срба и, у оквиру тога, преузимање царског апелатива автократор (у преводу „самодржац“) посебна је тема. Према давно написаним редовима Г.Острогорског, титула „самодржца“ у Србији добија дословни смисао — самодржац је онај који сам држи своју државу и влада својом влашћу, односно по милости Божијој, а не по наредби неке земаљске вла-

⁴¹ С. Димић-Јевећ, Хронологија Душановог царског новца, Историјски часопис 9–10 (1959) 113–138.

⁴² Термин *господар*, поред осталих значења и употреба, одговара грчком *δεσπότης* и латинском *dominus*, што су царски апелативи. Уп. уводне напомене у Б. Ферјанчић, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 3–8.

⁴³ S. Ćirković, Between Kingdom and Empire: Dušan's state 1346–1355 Reconsidered, in: Byzantium and Serbia in XIV century, 118. Уп. и J. Shepard, Manners maketh Romans? Young barbarians at the emperor's court, Byzantine style, religion and civilization. In Honour of Sir Steven Runciman, Cambridge 2006, 135–158, 146, који сматра да је *честник* „an ambivalent term“.

⁴⁴ Према проф. Ћирковићу, Душанов положај „учесника“ постепено је растао, до тренутка проглашења за цара, в. S. Ćirković, Between Kingdom and Empire: Dušan's state 1346–1355 Reconsidered, 118.

сти.⁴⁵ На том трагу, треба додати да она у титули српских владара, наравно, нема ауру универзалне власти (над Ромејима), већ означава поседовање неприкосновене помесне власти (над српским земљама) — она одражава пуну и потпуну власт, баш као некада римски *imperiū* и потом ромејска *αὐτοκρατορία*, отуд њене „царске“ мада не и ромејске конотације много пре Душановог проглашења.⁴⁶

Титула из лимске повеље изражава нови квалитет — под самодржавну власт српског краља дошле су и ромејске („грчке“) земље. Као помесни владар, српски краљ је постао учесник у царској власти, формално над Романијом, али суштински и практично он је владао над Ромејима. Судећи према свему томе, а најпре према формалном критеријуму, ковање поменуте врсте новца могло је започети већ после августа 1343. а почело је онда када је краљ Душан одлучио да изрази свој фактички положај автократора, односно императора Ромеја и Романије. Навео бих и да се најважнији етнички и територијални елементи потоње царске титуле (Срби и Грци, *Σερβία καὶ Ῥωμανία*) јављају већ у саставу краљевске титуле, при чему етноним Грци одговара етнониму Ромеји.⁴⁷

О даљим односима савезника, Душана и регената, после лета 1343, више се не зна него што се зна. Посебно је занимљив период од смрти Апокавка, јуна 1345. до уласка Кантакузина у Цариград, фебруара 1347. Душан је септембра 1345. заузео Сер, вероватно у првој половини 1346. и Верију.⁴⁸ Оба града су у тренутку уласка његових трупа држале Кантакузинове присталице. Како је речено, Урошева веридба је у време крунисања већ била раскинута, а могуће да је тај догађај у некој вези са Душановим проглашењем за цара, мада је могуће замислити и обрнуто — уопште, у наведеном периоду да се, колико-толико, испратити развој Душанових амбиција, али је веома тешко са извесношћу нешто рећи о његовим односима са регентима. Из повеље за Зограф, издате у априлу 1346, види се да је Душан, убрзо после освајања долине реке Струме, а то значи после септембра 1345, одузео имање Хандак од Зографа. Било је то имање које је манастиру претходно даривао цар Јован V, јануара 1342.⁴⁹ Уколико је Душан после августа 1343. и наступао у грчким земљама у име Палеолога, изгледа да је од јесени 1345, најкасније, то била ствар прошлости. У некој другој

⁴⁵ Г. *Осипрогорски*, Автократор и самодржац, Глас СКА CLXIV 84 (1935) 95–187, 142.

⁴⁶ Тако још свети Сава назива Стефана Немању „господином нашим и самодршцем, царујућим свој српској земљи“, в. *Списи светог Саве*, изд. В. *Ђоровић*, Београд 1933, 151. И сам Душан помиње „степсаније царства ми на царство“, в. С. *Новаковић*, Хрисовуља цара Стефана Душана грубо мајке му краљице Теодоре, Споменик 9 (1891) 6–7, према С. *Ђирковић*, Србија и Царство, 150.

⁴⁷ Љ. *Максимовић*, Српска царска титула, 184–186; *исти*, Значење речи Грк и Јелин у српским средњовековним изворима, 215–227.

⁴⁸ О освајању Сера, в. Б. *Ђерђанчић*, Византијски и српски Сер у XIV столећу, Београд 1994, 57, сл; о освајању Верије, и хронологији, в. Љ. *Максимовић*, Верија у политици Стефана Душана, ЗРВИ 41 (2004) 341–352, 347.

⁴⁹ Грчке повеље српских владара, IX, 64–71, 66; *Actes de Zographou*, ed. W. *Regel*, E. *Kurtz*, B. *Korabiev*, BV 13 (1907) Прил. 1, no. 31, 72–73. В. М. *Џивојновић*, Chantax et ses moulins, ЗРВИ 23 (1985) 119–139.

прилици ваљало би се осврнути на место Солуна у оквиру читаве Душанове политике, односа са регентима и, уопште, сложених прилика грађанског рата.⁵⁰ Светогорци су 1346. из неког разлога тражили од Душана да им потврди властништво над неким имањима у Солуну.⁵¹ Ако бисмо се дословно држали Григоре, и Солун би спадао у област коју је Цариград препустио Душану, мада он није успео да га освоји. Овоме треба додати и податак о присуству Душанове војске у околини Солуна, у септембру 1345.⁵² Поменуто је да је Душан тражио војну помоћ Млечана за освајање Византијског царства (*pro aquisitione imperii Constantinopolitani*) почетком 1346.⁵³ Овај податак је најчешће схватан као показатељ Душанових највиших амбиција — да заузме престо цара Ромеја.⁵⁴ Какве су тачно биле Душанове амбиције у том тренутку, чиме су биле изазване и подстакнуте — вероватно да никада нећемо знати. Око кључних питања, на које је Душан већ морао имати одговор када је размишљао о освајању Цариграда, као што су однос према Палеолозима и њиховом легитимитету, питање сопствене власти, титуле и појмова Ромеји и Романија — данас су могућа само домишљања.

У вези са питањем Душанове употребе менологема, најпре би требало подсетити на неке раније закључке пок. проф. Б. Ферјанчића о развоју установе савладарства у доба Палеолога, односно проширења савладарских права у доба које је непосредно претходило Душановом уздицању. Оставимо на страну питање проширења савладарских права Михајла IX. Андроник III је после поменутог споразума у Региону, у јуну 1321, добио одређена владарска права у свом делу тада подељеног Царства. Документи које је потом издавао показују да је једно од тих права било ношење титуле автократора и издавање простагми потписаних менологемом. Такав положај Андроника III учвршћен је његовим нешто каснијим крунисањем за сацара Андроника II, у фебруару 1325, наравно са истом титулом василевса и автократора. Наведено показује значајну промену у установи савладарства, као последицу односа снага у грађанском рату.⁵⁵ Међутим, још пре него што је пресудио однос снага, види се да су постојала нова схватања о царској власти. Све ово се може оценити и као симптом својеврсног кварења установа, односно већ одмакле доделе некада искључивих прерогатива врховног цара цару-савладару, као и поделе некада јединствене територије Царства, што је било без преседана. Царство (*αὐτοκρατορία*, *imperium*) се могло

⁵⁰ Уп. запажања дата у оквиру анализе једног ширег проблема, у Љ. Максимовић, Македонија у политици средњовековне Србије, Глас 404, Одељење историјских наука, књ. 13, (2006) 29–50.

⁵¹ Грчке повеље српских владара, VII, 42–51, VIII, 52–63, XI, 76–83, XIII, 94–103, XIV, 104–109.

⁵² Р. Радић, Срби пред градом светог Димитрија? (Једна алузија Димитрија Кидона у „Монодији палима у Солуну“), ЗРВИ 39 (2001/2002) 221–224.

⁵³ Listine o одношajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, II, 326–327.

⁵⁴ В. С. Марјановић-Душанић, Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик“, 5 сл.

⁵⁵ Б. Ферјанчић, Савладарство у доба Палеолога, ЗРВИ 24–25 (1986) 307–384, 324–336. Уп. О. Kresten, ΜΗΝΟΛΟΓΗΜΑ. 3–52.

умножити и поделити. Обе околности су важне, јер су присутне у доба које непосредно претходи Душановом постепеном уласку у Царство. (И оцене савременика сведоче о општем опадању у византијској престоници, као и о опадању дворског церемонијала у време Андроника III).⁵⁶

У светлу свега тога, околност да је Душан после крунисања издавао простагме потписане менологемом може бити схваћена као показатељ његових највиших претензија. Међутим, гледана као показатељ тренутног стања ствари, онога што је била стварност Душанове царске власти, чини се да она употпуњује закључке о његовом успону — Душан је проглашењем и крунисањем постао цар, упоредни и удеони, Србије и Романије (једног дела Византијског царства), и као такав, нека врста теоретског савладара малолетног Јована Палеолога и царице-мајке Ане Савојске.⁵⁷ У духу данашње терминологије могли бисмо рећи да је по среди било асиметрично савладарство. Посебно је питање да ли је употреба менологема узурпација или последица споразума. Прва простагма потписана менологемом по цариградском узору издата је непосредно после крунисања, априла 1346.⁵⁸

Заједно са понудом савеза, у Млетке је од српског краља, крајем јануара или почетком фебруара 1346, стигла и вест о његовој намери да се крунише за „византијског цара“ (coronatione in imperio Constantinopolitano). Из млетачког документа се види како је схватано Душаново уздизање, оно је сведено на византијску компоненту, мада је питање како га је тачно Млечанима представила царева канцеларија у оригиналном писму. Истоветан је случај и у малочас поменутом угарском документу, у коме стоји да је Душан себе називао „царем Грка“ (imperator Grecorum).⁵⁹ И савремени византијски историографи, Григора и Кантакузин, слично, наводе да се Душан „прогласио за цара Ромеја“, односно „Ромеја и Трибала“.⁶⁰ Облици Душанове титуле у периоду између склапања споразума са Палеолозима и проглашења за цара, као и његове царске титуле, показују да се на првом месту налази српска компонента (Срби, Σερβία), али да поред византијске (Грци, Ῥωμανία) постоје и друге компоненте у његовој власти, најпре бугарска.⁶¹ Треба нагласити да су Душана на Царство венчала два патријарха, српски и бугарски, уз благослов других, „византијских“ чинилаца.⁶²

⁵⁶ Gregora, I, 567–568; уп. Византијски извори за историју народа Југославије, VI том, 223 (превод С. Ћирковића). Сличне оцене Григора ће поновити и на другом месту.

⁵⁷ Уп. С. Ћирковић, Цар, пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 789–792.

⁵⁸ Грчке повеље српских владара, X, 72–75; уп. Д. Живојиновић, Регеста грчких повеља српских владара, Мешовита грађа, нова серија, XXVII (2006) 57–99, бр. 11, 71–72. О. Kresten, МННОЛОГНМА, 45, грешком држи да је прва позната простагма са менологемом она издата манастиру Св. Анастасије код Зихне 1352.

⁵⁹ В. текст С. Ћирковића у овом зборнику.

⁶⁰ Gregora, II, 746; Cantacuzenus, II, 551–552.

⁶¹ Уп. Љ. Максимовић, Српска царска титула, 186.

⁶² Тројни карактер Душановог царства истиче С. Марјановић-Душанић, Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик“, 19.

У вези са Душановим путем до царске титуле често је истицан значај и утицај тзв. „бугарског модела“, односно упоредног постојања још једног царства као суседа византијског.⁶³ Мислим да није било дословног угледања на „бугарски модел“, мада је Душан, у једној мери, вероватно био подстакнут бугарским примером.⁶⁴ За „бугарски модел“, у односу према Душану, више је била заинтересована Византија (у повељи Јована V Хиландару из јула 1351. Душан је ословљен као βασιλεὺς Σερβίας, в. у даљем тексту). С друге стране, у време грађанског рата у Византији дошло је до промене у владарској титули бугарског цара Јована Александра, што је можда, као и претходно у случају са Душаном, последица склапања савеза са Палеолозима. У Ораховској повељи из 1347. он се назива „цар и самодржац свих Бугара и Грка“, док је у Зографској повељи из 1342. он „цар и самодржац свих Бугара“.⁶⁵ Могуће објашење за ову пажњу вредну промену у титули гласи да је и Јован Александар, рођак Јована Палеолога, пошто је споразумом стекао право на извесне византијске градове и области, до чега је дошло током 1344, сматрао да тако учествује у царевању над „Грцима“.⁶⁶ Дакле, вероватно да је било утицаја бугарског примера и „модела“, али се у исто време мењао и сам „модел“, у једном немирном времену, када су се појавила нова схватања о Царству и царској власти.

У оквиру тако схваћеног учествовања у Царству вреди навести познате примере о сродству владара. Ради се о посебној врсти политичког сродства, изведеног на основу духовног сродства и хијерархије владара и држава из ранијих столећа византијско-словенских односа, као и на основу стварних сродничких односа насталих путем политичких бракова. На основу постојећих примера може се реконструисати идеална схема породице владара, у којој је Душан био брат царице-мајке Ане и ујак, тј. стриц, малолетног Јована V, брат бугарског цара Јована Александра, који је такође ујак/стриц Јована V, а подразумевало се да је преминули Андроник III био брат Душана и Јована Александра.⁶⁷ Употреба или одсуство одговарајућег израза као што је „љубљени“ (περίθρητος) може се схватити као сведочанство о добрим односима у тренутку издавања документа. Као што је царска власт у Византији од времена Михајла VIII (од 1272) почела да буде предмет породичних односа Палеолога и породичног права, слично је, на половини XIV века, царска власт у Византији постала предмет породичних односа и породичног права у оквирима шире схваћене владарске поро-

⁶³ G. Soulis, *The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors*, 73–75.

⁶⁴ Lj. Maksimović, *L'empire de Stefan Dušan: genèse et caractère*, 427.

⁶⁵ Грамоти на бугарските царе, пр. А. Даскалова, М. Райова, 37–40, 41–43.

⁶⁶ В. С. Пиривайрић, *Partitio Romaniae*. Србија и Бугарска у византијском грађанском рату 1341–1354. Саопштење са научног скупа „Византија и славјаните“ одржаног од 12–14. маја 2006. у Софији, у штампи.

⁶⁷ Actes de Zographou, ed. W. Regel, E. Kurtz, B. Korabiev, BB 13 (1907) Прил. 1, no. 31, 72–73, no. 36, 87–88; Грамоти на бугарските царе, пр. А. Даскалова, М. Райова, София 2005, 37–40; у овом смислу је посебно занимљива Душанова повеља Зографу из априла 1346. в. Грчке повеље српских владара, IX, 64–71, 66; V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère du Philothéou*, no. 4, 302–308, 307. Уп. Г. Осипрогорски, Србија и византијска хијерархија држава, 125–137.

дице, за коју су сматрали да јој припадају и владари суседних држава. Тако би се могло рећи да су царства Јована Александра и Стефана Душана, негде у време Душановог крунисања 1346, била хибрид упоредног и удеоног „модела“. Душан је по основи сродства себе сматрао једном од зараћених страна у византијском грађанском рату.⁶⁸

Тренутак је да се осврнем на веома важан извор, а то је фреска из манастира Матејич, задужбине Душанове жене Јелене и сина Уроша, са представом генеалошког стабла са ликом цара Душана на врху. На жалост, фреска је у веома лошем стању и, мада се о целини композиције може добити утисак, само се мањи број детаља може задовољавајуће видети, па многи коментари остају у домену претпоставки. Давно прочитани натпис са именом „Исак, цар Ромеја“ упућује да је као један чланак лозе представљен и цар Исака I Комнин, далеки предак Асеновића, са којима је Немањић Душан, као главни изданак лозе, био у сродству преко супруге Јелене, сестре Јована Александра. Постојало је сродство и преко прадединог брата, краља Радослава. (За сврху ове лозе Душану не би вредело позивање на Исака II Анђела, тако да се највероватније радило о Исаку Комнину). Такав натпис сугерише посредан полемички карактер ове генеалогичке позивањем на везу са Комнинима, старију но што су је имали Палеолози, који су се такође позивали на ово сродство, а и Кантакузини. Данас је напуштено датирање композиције у време после Душанове смрти 1355. Углавном се прихвата датирање у године између 1348. и 1352, дато према скорашњим истраживањима, а постоји и мишљење да су фреске савремене царском крунисању, дакле настале негде убрзо после Васкрса 1346.⁶⁹ Представљање сродства са Комнинима упућује на то да је генеалогичка насликана у годинама „полемике“ са Цариградом, отпочеле најкасније после победе Кантакузина фебруара 1347. Из сачуваних остатака се не види да је уопште било представљено сродство са Палеолозима, мада треба имати у виду да композиција у највећем није читљива. Навео бих и мишљење да је лоза израз преодређења појма „нови Израил“ у Србији тога тоба.⁷⁰ Уопште, због новина које на плану представљања династије доноси ова композиција, биће да је она настала после лозе Немањића из манастира Дечани, која се датира у 1346/47.⁷¹ Можда је и име Јована Комнина Асена, бра-

⁶⁸ Уп. С. Марјановић-Душанић, Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик“, 19.

⁶⁹ В. најновије, Е. Димитрова, Манастир Матејче, Скопје 2002 (за датирање фреска у раздобље 1348–1350, в. 262–267); V. J. Djurić, L'art impérial serbe: marques du statut impérial et traits de prestige, Byzantium and Serbia in XIV century, Athens 1996, 23–56 (датирање око 1346, в. 30). Значај генеалошког стабла, односно, „лозе“ из Матеича за проучавање Душановог царског програма истака је недавно С. Марјановић-Душанић, Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик“, Прилози за КИФ LXV–LXVI/1–4 (1999–2000) 3–20, 18–19. В. и закључке до којих је дошао Д. Војводић, Српска владарска слика, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2006, 82, и даље; као и чланак истог аутора у овом зборнику.

⁷⁰ Д. Војводић, Српска владарска слика, 94.

⁷¹ Уп. С. Марјановић-Душанић, Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик“, 18–19. За хронологију сликарства у нартексу католикона ман. Дечани (6855. година, односно 1346/47), в. Г. Суботић, Прилог хронологији дечанског зидног сликарства, 129–130.

та Душанове жене Јелене, у вези са овом полемичком генеалогijом. Његово се име у изворима среће после Душановог крунисања.⁷² Као деспот и господар делова Албаније, вероватно да је и он почео да истиче сродство са Комнинима у време када и Душан, дакле, пошто је престало сродство са Палеолозима, а позивање на Комнине (према једном документу и на Анђеле) за њега је имало смисла и у локалним оквирима и односима, као настављање на претходне епирске владарске традиције.

Када се разматра питање реакција из Византије на Душаново крунисање, треба узети у обзир контекст грађанског рата.⁷³ Нама је, заправо, нешто детаљније позната само Кантакузинова и про-кантакузиновска реакција на крунисање. Мислим овде најпре на његово, у знатној мери импровизовано, крунисање у Адријанопољу, маја 1346, које се у историографији схвата као непосредна реакција на Душаново крунисање; такође и на дисквалификацију Душановог крунисања уочљиву у савременој византијској историографији, односно у делу Григоре и мемоарима самог Кантакузина, где се читава ствар приказује као проглашење варварина-узурпатора за цара Ромеја.⁷⁴ Занимљиво је приметити да постоји контраст између перцепције догађаја у равни савремене политике и начина на који га представља византијска историографија.⁷⁵ Политичкој струји која се успротивила Душановом царевању над Ромејима припадала је, верујем под непосредним Кантакузиновим утицајем, и цариградска патријаршија, бар од времена патријарха Калиста. Акт о изопштењу (одлученије) Душана, патријарха Јоаникија и вишег клира није сачуван, али о политичко-правним аргументима за такав чин довољно говори сачувана повеља деспота Угљеше о измирењу са цариградском патријаршијом из 1368.⁷⁶ Мислим да је тај акт у непосредној вези са несачуваним актом о изопштењу. У њему су посебно занимљиви следећи моменти: Душану се замера на томе што се прогласио за аутократора Србије и Романије, поред осталог и што је неканонски створио саморукоположеног патријарха, а његова власт у Романији је окарактерисана као „варварска тиранија“

⁷² О деспоту Јовану Комнину Асену, изворима и литератури, в. Б. Ферјанчић, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, 166 сл; в. такође новије радове: Н. Matanov, Parents Serbes et Byzantines du tsar Ivan Alexandre, *Études balkaniques*, n° 4 (1980) 104–117, 109 sq; И. Божилов, Фамилијата на Асеновци (1186–1460), Софија 1994, н. 34, 179–184.

⁷³ Већ је класичан чланак који је написао М. Динић, Душанова царска титула у очима савременика, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана I, Београд 1951, 87–118; в. и Б. Ферјанчић, Византија према Српском царству, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998) 155–171.

⁷⁴ D. Nicol, *The Reluctant Emperor. A biography of John Cantacuzene, Byzantine emperor and monk*, с. 1295–1383, Cambridge 1996, 75; Б. Ферјанчић, Византија према Српском царству, 161; М. Динић, Душанова царска титула у очима савременика, 96; Љ. Максимовић, Српска царска титула, 179–180.

⁷⁵ О неким одликама представе о прогласу Душановог царства и његовој титули у савременој византијској историографији говорио сам на Четвртој националној конференцији византолога, одржаној у Београду од 27–29. октобра 2005, текст је у припреми.

⁷⁶ Грчке повеље српских владара, XXXV, 258–267.

(βαρβαρική τυραννίς).⁷⁷ Дакле, излази да није била толико спорна титула василевса колико титула автократора и незаконитост његове владавине у Романији. Слично становиште видљиво је већ у познатој повељи Јована V Хиландару из јула 1351, издате у једном посебном политичком тренутку, у којој је Душан ословљен као „вољени стриц“, односно „ујак“ (περίδοτος θείος) и „василевс Србије“ (βασιλεὺς Σερβίας).⁷⁸ Међутим, акт одлученија значио је, у том тренутку, и крај сваких преговора Кантакузина са Душаном, па и оних око титуле. Њиме је посредно оспорено и царско крунисање, па је за званични Цариград, а то значи и за царску и за патријаршијску канцеларију, од тренутка изопштења Душан само краљ Србије.

Међутим, није ми намера да овде приказујем детаљније кривуљу односа према Душановом крунисању и титули. Желео сам да истакнем околност да се заправо ништа не зна о неким важним питањима — о реакцији регентства на крунисање, односно, да се недовољно зна о односима унутар политичког савеза регената и Душана од тренутка склапања савеза, у августу 1343, па до смене власти у Цариграду, у фебруару 1347, изузев што је у време крунисања вероватно већ дошло до раскида Урошеве веридбе.

Сам Душан је у осврту на свој царски пут поменуо да је имао и „грчки“ благослов за крунисање. У поменутој „речи“, односно повељи уз Законик из 1349, цар је истицао законитост свог успона — поред осталог, он каже да је крунисан Богом дарованим венцем, благословом и руком патријарха Јоаникија, благословом и руком бугарског патријарха Симеона, да је добио благослов Свете Горе, као и „архијереја грчког престола и свега сабора“, уз значајну напомену — „они су хтели да ја царујем“.⁷⁹ Свој успон на царство Душан је приписао Божијој милости и помоћи, али и извесним земаљским чиниоцима — „... по благослову Божијем и других поставише ме царем за сваку православну веру...“.⁸⁰ Постоје различита тумачења ко би могао бити „архијереј грчког престола“. Од оног да се ради о охридском архиепископу, преко тога да се ради о

⁷⁷ За супротно схватање, по коме је суштина сукоба била питање црквене јурисдикције, в. *М. Благојевић*, О спорним митрополијама цариградске и српске патријаршије, ЗРВИ 38 (1999/2000) 359–372.

⁷⁸ *Actes de Chilandar*, ed. *L. Petit, B. Korablev*, BB 19 (1915) Прил. 1 (= Amsterdam 1975), no. 138, 292.

⁷⁹ Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354, изд. *Н. Радојчић*, Београд, 83–86, 142–144. Према С. Марјановић-Душанић, ове Душанове речи се могу схватити двојачко: као прихватање легитимитета који долази из Константинопоља, али и као израз претензија за легитимним наслеђем царства које је основао Константин, в. *С. Марјановић-Душанић*, Владарска идеологија Немањића, 93. Питање легитимитета обележава читав текст пролога Законнику, в. детаљну анализу у *С. Марјановић-Душанић*, Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик“, 15.

⁸⁰ Према С. Марјановић-Душанић, Душан своју титулу присваја освајањима, отуд у интитулацији повеље позивање на Божију милост и помоћ, као у сличним случајевима на Западу и у ранијој немањићкој традицији, када је постојала потреба за сакралним утемељењем власти добијене силом а не наслеђем отачког престола, в. *С. Марјановић-Душанић*, Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик“, 11–12. Мислим да се „Божија милост и помоћ“ имају схватити нешто шире, с обзиром на учешће поменутих земаљских чинилаца које помиње Душанова повеља. Душаново уздицање на цара је, према његовом исказу у повељи, дело синергије Божанског и људских чинилаца — „по благослову Божијем и других...“.

епископима и митрополитима цариградског патријарха из области под Душановом влашћу, до сумње у то да ли је уопште могућ неки сигуран одговор, и примедби да познији српски извори наводе да се Душан зацарио и поставио себи патријарха без благослова цариградског патријарха, те да би цариградски патријарх морао да буде другачије споменут, и то на првом месту.⁸¹

У вези са првим мишљењем, ваља приметити како би за потребе истицања законитости царевог успона имало смисла да се охридски архиепископ наведе као „архијереј грчког престола“ — утолико би једно крунисање за цара Грка, уз благослов још једне претежно ромејске, али и опште-православне, средине — Свете Горе, било озакоњено и освећено. Међутим, не постоји ниједан савремени извор у коме се трон охридских архиепископа помиње као „грчки престо“, мада је висока јерархија ове цркве била грчка, као и језик архиепископске канцеларије. У једном савременом натпису тадашњи архиепископ Никола је наведен као Νικόλαος ὁ παναγιώτατος ἀρχιεπίσκοπος πάσης Βουλγαρίας πρῶτος ἐκ Σερβίας. Сматра се да су односи овог архиепископа и цара били у духу симфоније, због тога би се очекивало да он буде споменут на другачији начин, уз навођење имена, онако како су споменути патријарси Јоаникије и Симеон.⁸² Додуше, у Душановој „речи“ није именом споменут ни прот Свете Горе. Код једног од Данилових настављача налази се познати податак о познијој осуди Душановог уздизања из кругова српске цркве — „венча се на царство и изабра себи патријарха не по закону, ни са благословом цариградског патријарха, како доликује, већ бешчино затражи благослов од трновског патријарха и од архиепископа охридског и са српским сабором...“.⁸³ Ако узмемо да је Душан следио византијски образац, црквени чинилац није учествовао у његовом проглашењу, када је ставио на себе царске знаке („венчао се на царство“). Охридски архиепископ је, заједно са другима, благословио уздизање српског архиепископа у патријарха. Из једног натписа се види да је до тога дошло у исто време када и до Душановог крунисања — отпадају, према томе, претпоставке да је Јоаникије по-

⁸¹ И. Снегаров, *История на охридската архиепископия*, т. 1, София 1924 (= 1995) 321; Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 14; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 86–87; Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу (1345–1371)*, 110; S. Ćirković, *Between Kingdom and Empire: Dušan's state 1346–1355 Reconsidered*, 116; С. Ђирковић, *Србија и Царство*, 150–151; С. Ђирковић, Б. Ферјанчић — С. Ђирковић, *Стефан Душан. Краљ и цар*, Београд 2005, 310. У најновијем прилогу овом питању, М. Сајловић, *Н екκλησιαστική πολιτική του Σέρβου τσάρου Δούσαν, Διατριβή επί διδαστορία. Θεολογική Σχολή ΑΠΘ, Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη* 2005, 141–142, закључује да постоји више могућности за тумачење овог податка.

⁸² За натпис у охридској цркви Св. Николе Болничког в. Ц. Грозданов, *Прилози познавању средњовековне уметности Охрида*, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 2 (1966) 197–232, 212. За односе Душана и охридске архиепископије в. В. Ђурић, *Три догађаја у српској историји XIV века и њихов одјек у сликарству*, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 4 (1968) 65–100, 76–87; Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 13–16.

⁸³ Житије патријарха Саве, Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, пр. Б. Даничић, Загреб 1866 (= London 1972) 380. Подаци извора се могу разумети тако да је охридски архиепископ учествовао само у хиротонији патријарха, али не и у крунисању, в. М. Сајловић, *Н екκλησιαστική πολιτική του Σέρβου τσάρου Δούσαν*, 141. За Снегарова је исказ Даниловог настављача доказ да не може бити говора о благослову цариградског патријарха за Душаново крунисање, в. И. Снегаров, *История на охридската архиепископия*, т. 1, София 1924 (= 1995) 321.

стао патријарх на Богојављење 1346, односно у време када се Душан прогласио за цара.⁸⁴ Ово иде у прилог мишљењу да је заправо охридски архиепископ наведен у „речи“ као „архијереј грчког престола“. Ако је охридски архиепископ благословио Јоаникија за патријарха, како се претпоставља на Цвети, вероватно да је благословио и Душаново крунисање, о Васкрсу.

Мало је вероватна могућност да је тај архијереј био неки од митрополита из области под управом цариградског патријарха, можда митрополит Сера Јаков, са потчињеним епископима. Међутим, Душан извесно није имао сагласност само једног архијереја тог ранга, већ и неких других митрополита „грчког престола“.

Потпуности разматрања ради, када се узме у обзир посебност историјских околности у којима је настала Душанова аутобиографска „реч“, могуће је помислити и на још једну личност. Ако је „архијереј грчког престола“ који је „са свим сабором“ благословио крунисање, и био међу онима који су „изволели“ да он царује, васељенски патријарх Јован, онда је Душан имао добрих разлога због којих није истакао његово достојанство и није поменуо његово име, а његову је подршку ставио у други план, мада је није прећутао. Јер је у том случају Душанов легитимитет почивао, поред осталих чинилаца, и на благослову једног патријарха који је касније, у фебруару 1347, био свргнут и изопштен, из разлога који ће бити детаљније поменути — политичких и верско-црквених. А за Душана и идеологе његовог Царства, у оквиру прилика у којима је проглашен Законик, та ослона тачка легитимности не би могла бити сматрана као сасвим измакла, мада је знатно ослабила. Али, у том случају значило би да у „речи“ уопште није споменут охридски архиепископ, а слаба је вероватноћа да је он дао благослов за хиротонију Јоаникија, а да потом није благословио крунисање.

Схватање да је за званични Цариград било немогуће да се сагласи са Душановим царским крунисањем, најпре због тога што би то противречило основним политичким схватањима Ромеја, већ је опште место у историографским радовима о Душану.⁸⁵ У разматрању овог питања вратио бих се на нека општија запажања — најпре на поменуто опадање, кварење установа и обичаја, како унутар Царства, тако и у његовом односу према суседима од којих је све више зависило.

Кантакузин наводи да су неки византијски великаши, непосредно пред почетак грађанског рата, у октобру 1341, изјавили спремност да предају себе и градове којима управљају било Јовану Александру било Душану, сматрајући да је боље служити владарима, па макар ови били и варвари, него онима које су до јуче презирали, односно скоројевићима као што је Апокавк.⁸⁶ Кантакузин такође каже да су присталице Алексија Апокавка у зиму 1341–42, непосредно по из-

⁸⁴ У питању је натпис на каменом саркофагу епископа Јоаникија, в. *Г. Томовић*, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, бр. 47, 65–66. Да је патријаршија проглашена на Богојављење, а можда и царство, сматрао је *М. Пурковић*, Српски патријарси средњег века, Диселдорф 1976, 17–18.

⁸⁵ *М. Динић*, Душанова царска титула у очима савременика, 115; *Г. Острогорски*, Србија и византијска хијерархија држава, 133. В. најновије, *М. Сајловић*, Η εκκλησιαστική πολιτική του Σέρβου τσάρου Δούσαν, 164.

⁸⁶ Cantacuzenus, II, 154.

бијању грађанског рата, помишљале да предају Царство бугарском цару Јовану Александру, само да не би пало у руке Млечанима, Ђеновљанима или Кантакузину. Оваква претња Апокавка и његових људи, коју је царици пренео патријарх Јован, требало је да ову одврати од могућег приласка Кантакузину.⁸⁷ Уопште, регентство Ане Савојске, на које је Апокавк имао одлучујући утицај све до своје смрти јуна 1345, било је доста слободних схватања када се радило о византијским територијама и титулама као цени за војну помоћ против Кантакузина. Већ је споменуто препуштање градова и области Душану и Јовану Александру. Регенти су 1344. понудили Млечанима да купе острво Хиос.⁸⁸ Сам Кантакузин произвео је 1344. Момчила у севастократора, док му је Апокавк издејствовао код царице Ане чак титулу деспота, иначе резервисану за чланове најуже владарске породице.⁸⁹ Треба узети у обзир и поменуто необичну Кантакузинову понуду Душану лета 1342. о заједничком управљању Царством у случају да Кантакузин победи а Душан му претходно помогне без икакве накнаде („пријатељима је све заједничко“). Међутим, нису се делиле само територије и титуле. Царица Ана је 1343. заложила накит са царске круне да би од Млечана добила кредит (који није отплаћен, тако да накит никада није враћен).⁹⁰ Лета 1346. Кантакузин је, после оног првог крунисања у Једрену, удао своју кћерку Теодору за турског емира Орхана — нешто што је, не само у време Константина Порфирогенита, познатог конзервативца у питањима политичких бракова, већ и у каснијим столећима — било незамисливо.⁹¹ Зарад потпуности слике о једном немирном времену, да поменем и познати податак из млетачких извора о расположењу у престоници лета 1354. У страху од Османлија, помишљало се да је спас у предаји града странцима — Венецији, Србима или Угрима.⁹² Додуше, политичке прилике су 1354, после турског освајања Галипоља, биле знатно теже него 1341. Наведени примери показују да су обе зараћене стране, царица Ана и Кантакузин, не само биле спремне да учине, већ су и чиниле разне потезе који су излазили ван оквира до тада уобичајеног понашања. Преседани су били једна од одлика овог грађанског рата. Улог у задобијању одлучујуће помоћи са стране биле су територије, титуле, принцезе, царски накит. После смрти Апокавка, јуна 1345, табор Кантакузинових противника је био знатно ослабљен и регентство царице Ане и патријарха Јована остало је без свог најјачег политичког савезника у Цариграду. Све ово наводим не да би направио основу за претпоставку о могућем споразуму регената са Душаном око царске титуле и менологиона, већ да бих показао да расуђивања на основу важећих општих знања о томе шта се

⁸⁷ Cantacuzenus, II, 204–207.

⁸⁸ В. Р. Радућ, Време Јована V Палеолога, 161–162.

⁸⁹ Cantacuzenus, II, 432. Уп. Б. Ферјанчић, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, 45, 165.

⁹⁰ В. Р. Радућ, Време Јована V Палеолога, 143–146.

⁹¹ В. Р. Радућ, Време Јована V Палеолога, 155–157.

⁹² Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, III, ed. Š. Ljubić, Zagreb 1872, 265–267.

није могло догодити ипак треба узети са резервом. А исто важи и за размишљања у супротном смеру.

Помисао на неки преседан не противречи слици која о регентству постоји у данашњој историографији.⁹³ Царица Ана, бивша савојска принцеза, нити је била толико склона ромејским традицијама, нити је била у прилици да се покаже као владар дорастао једном сложену добу великих искушења.⁹⁴ Патријарх је, као Византинац, извесно морао бити приврженији и традицијама и идеологији, мада данас изгледа да су му противници замерали управо супротно.

У време свог првог крунисања у Једрену, маја 1346, месец дана после Душановог крунисања, Кантакузин је организовао један локални синод митрополита, који је тада изопштио и свргао патријарха Јована.⁹⁵ (Убрзо потом, у септембру, и једна група епископа је у Цариграду упутила царици Ани писмо са оптужбама против патријарха Јована). Синодски акт је, изгледа, изгубљен, али се суштина може разабрати из других извора. Међу њима је посебно занимљив томос који се односи на одлуке синода одржаног у Цариграду на сам дан Кантакузиновог победничког уласка у град, 2. фебруара 1347, који је сазвала царица-мајка, и на коме је коначно свргнут патријарх Јован. Томос је састављен нешто касније, па одише атмосфером нових прилика — потврђене победе исихастичких начела и озакоњења Кантакузинове царске власти. У том тренутку је средишњи мотив за осуду патријарха био његово противљење исихазму, али то није било једино што му се замерало. Патријарх, а не Апокавк, представљен је као главни кривац за невоље грађанског рата. Томос се осврће на изопштење патријарха приликом сабора у Једрену и каже да је до тога дошло „не само због других његових незаконитости (ἐκθέσμοις) и поступака штетних за заједницу (κοινοβλαβεῖς πράξεις)“, већ и због подршке Акиндину, односно противницима исихаста.⁹⁶ Занимљиво да је, према овом акту, патријархова подршка јеретицима била приликом заседања синода у Једрену у другом плану. Главна недела су лежала у равни политике, односно одлука које је доносио као регент. Обично се сматра да је за живота Апокавка патријарх — мада званично други члан регентства царице Ане — био потиснут. Тако би изгледало да су његови политички преступи, које помиње томос, или бар већина њих, извршени после смрти Апокавка. Међутим, томос је издат после нестанка Апокавка и после победе Кантакузина, и у највећој мери одражава његове намере да уреди прилике у цркви. У

⁹³ „Регентство царице Ане и патријарха Јована између 1341. и 1347. био је катастрофални период византијске историје“, в. *D. M. Nicol*, *The Byzantine lady: ten portraits, 1250–1500*, Cambridge 1994, 87. За детаљан приказ збивања в. *P. Радућ*, *Време Јована V Палеолога. О регентству уопште* в. *Αι. Chrestophilorhoulou*, *Η αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον*, *Symmeikta* 2 (1970) 1–144, посебно 91–127. У време овог грађанског рата, уз царицу Ану (автократор после крунисања малолетног Јована V за цара, 19. новембра 1341) у вршењу власти учествовао је и цариградски патријарх као намесник (epitropos).

⁹⁴ Један портрет царице Ане дао је *D. M. Nicol*, *The Byzantine lady: ten portraits, 1250–1500*, Cambridge 1994, 82–95, в. посебно 87–91.

⁹⁵ *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, Vol. I, Fasc. V, no. 2262, 210; ун. *D. Nicol*, *The Byzantine Family of Kantakouzenos ca. 1100–1460*, Washington 1968, 61–62 n.73.

⁹⁶ *J. Meyendorff*, *Le tome synodal de 1347*, *ЗРВИ* 8–1 (1963) 209–227, 217 lin. 209–217.

то је спадао и обрачун са патријархом, који га је крајем 1341. изопштио. (Кантакузин се састао са патријархом на дан уласка у престоницу — према његовим мемоарима, он тада није сматрао патријарха за свргнутог већ му је понудио суђење, које је овај одбио. Претходно је патријарх Кантакузина разрешио изопштења. На крају су, одлуком новог патријарха Исидора, маја 1347, поништене све одлуке претходног патријарха о изопштењима).⁹⁷ И једна Кантакузинова простагма из марта 1347, којом потврђује синодске одлуке из претходног месеца о осуди противника исихаста, свргавању и изопштењу патријарха Јована, као и о рехабилитацији Паламе и његових присталица, помиње писмена сведочанства појединих митрополита и о другим патријарховим незаконитима радњама против цркве и царства (καὶ τὰς ἄλλας ἀθέσμους κατὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς βασιλείας γεγενημένας πράξεις αὐτοῦ), осим подршке исихастима.⁹⁸

Тешко је рећи шта се све замерало патријарху. Оптужбе су исувише уопштене, осим тога, извесно је да у њих спада све што је патријарх на равни политике предузимао против Кантакузина, који се сматрао браниоцем права Палеолога, односно Царства. Можда је у патријархове незаконите радње против Царства и општег добра спадао и однос према Душану као главном спољном савезнику регентства. Вероватно да је патријарх још 1342. одобрио склапање брака Уроша и цареве сестре, што је могао бити један од поступака касније оцењених као штетних.⁹⁹ Прво Кантакузиново крунисање се данас сматра реакцијом на Душаново, међутим, не можемо тврдити да је и тадашња осуда патријарха у непосредној вези са његовом могућом улогом у Душановом царском уздицању.

Дакле, недостатак довољно одређених података, а најпре ћутање историографије о односима регената и Душана, остављају простор за различита мишљења и претпоставке. Утисак је да су после јесени 1345. даљи Душанови кораци на његовом путу у Царство усмерени на супротстављање Цариграду, док нам поступци и реакције престонице остају непознати. Међутим, извесно је да у укупном положају Душановом у оквирима несталног односа снага долази до кључне промене после фебруара 1347, када је Кантакузин ујахао у Цариград као победник грађанског рата. Он је у потоњу византијску политику унео све своје непријатељство према њему, па је развој односа званичног Цариграда према Душану и његовој царској титули био под знатним, а на крају и пресудним, утицајем изневереног пријатељства и савезништва, дихотомије Кантакузинових леги-

⁹⁷ G. T. Dennis, The Deposition of the Patriarch John Calecas, JÖB 9 (1960) 51–55. Les registes des actes du patriarchat de Constantinople, Vol. I, Fasc. V, no. 2267, 214–215; no. 2274, 222–223.

⁹⁸ PG CL, 771D; Les registes des actes du patriarchat de Constantinople, Vol. I, Fasc. V, no. 2270, 216–217.

⁹⁹ Патријарх се по два основа питао о овом браку — као ἐπίτροπος малолетног цара, и као поглавар цркве (уп. случај брака Милутина и Симониде, в. Љ. Максимовић, Византијски извори за историју народа Југославије, том VI, 53 н. 107). Сачуван је занимљив документ, једини такве врсте, синодски акт цариградске патријаршије из 1355, којим се даје сагласност за савез Византинаца са Бугарима и за склапање брака Андроника IV са Маријом-Кирацом, в. Les registes des actes du patriarchat de Constantinople, Vol. I, Fasc. V, no. 2381, 316–317.

тимистичко-узурпаторских поступака, као и зилотске примене црквеног права у политичке сврхе, оличене у тзв. Калистовој анатеми, односно изопштењу Душана и српске цркве.

Srdjan Pirivatric

ENTERING OF STEFAN DUŠAN INTO THE EMPIRE

At the moment when, in October 1341, a new Civil War broke out in the Byzantium after the death of Andronicus III, the traditional views of the imperial power and the Empire underwent considerable changes. The powers of the co-rulers had been on the rise since 1272, and during the Civil War of 1321–1328 the Byzantine Empire was in effect divided, that is, two Basileis were ruling “imperially” (αὐτοκρατορικῶς) over their respective territories within the formally unified Empire, under the scope of relations of Superior *basileus* — co-*basileus*. Therefore, the Empire (*autokratoria*, *imperium*) could multiply in the sense of rulers’ authorities, and be divided in the sense of territoriality. The imperial power and the Empire became subject to family relations and family law. In view of the family connections between the Byzantine Emperors (*basileis autokratores*) and the monarchs of the neighboring countries and nations, the right to succession was being used as an argument in some disputes between the rulers. The Byzantine law, that is, the Byzantine political views, allowed for the possibility of the so-called “joint rule” (ἡ οἰκεῖα ἀρχή) by a Byzantine *basileus autokrator* and some other, foreign member of the dynasty ruling over certain region of the Byzantine Empire — a foreign ruler would be allowed to rule on condition that the Byzantine *basileus* be recognized as the supreme master. This scenario is known from one recorded dispute between the Byzantine *basileus* Andronicus III and the Bulgarian *tsar* Michael Assen III dating from 1328, when the Bulgarian Emperor did not accept the Byzantine rule, however. All these circumstances are of special importance since they directly precede the King Stefan Dušan’s involvement in the Civil War, that is, his later entering into the Empire.

The first phase of Dušan’s involvement in the Civil War is typically conquering and opportunistic in nature, with the aim of immediate territorial enlargement. The second phase was initiated with the agreement he signed with Kantakouzenos in August 1342, the details of which are now not clear, but it is to be supposed that the agreement envisaged the division of power in the Byzantine regions that Dušan would conquer for Kantakouzenos, that is, Dušan’s participation in power in some form of the atypical co-ruling, that is, some form of the “joint rule”. In August 1343, after previously having parted ways with Kantakouzenos, Dušan accepted the offer by the regents from Constantinople to form an alliance with the legitimate dynasty of

Palaiologoi. The agreement included the engagement of Dušan's son Uroš to the sister of the Byzantine Emperor John V, and also probably a kind of the "Charter of Rule" over the lands west from the gorges near Christopolis, that is, over the areas that Dušan had already conquered in part as Kantakouzenos' ally. The important issue for the forming of the alliance with the regents was, on one hand, the position of Kantakouzenos as the rebel against the imperial power and his previous excommunication from the Church, and, on the other, the legitimacy of the Palaiologoi dynasty and the fact that the regents ruled over Constantinople. It is possible that this agreement was also signed with the idea of some sort of "joint rule". However, there is no information to confirm that Dušan considered the Palaeologus his master.

After having signed the agreement, which meant the legitimization of his rule over one part of the Roman Empire by the legitimate and ruling dynasty, Dušan changed his views of the statehood. That is evident from the change of his royal title, used after August 1343, when signing decrees and other documents, which, besides the traditional "Serbian and maritime lands", included in different forms „the Greek lands“, that is, "the Greeks", and sometimes even "the Bulgarian lands", that is, "the Bulgarians". It is interesting to note his title αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων (inscription on the Church near Pološko), that is, emperor *Romaiorum* (inscription on one kind of currency). This title shows that Dušan considered himself the ruler of Rhomaioi; however, he soon gave it up and started using the term Romania, for which he could have hoped to be more ideologically acceptable on the conquered territories as well as to his allies in Constantinople. King Dušan used different titles to refer to his rule over the Greek lands and the Greeks — *господин* (master), *честник* (participant), *самодержац* (=autokrator), *autokrator*, *imperator*, *dominus* — all of which, nonetheless, meant one and the same essential thing. Morphologically speaking, the term *честник* (participant, lat. particeps) invoked the idea of co-ruling over the part of Empire. In the Mount Athos Charter from November 1345, King Dušan accepted that during the church liturgies in the Mount Athos region and the neighbourhood the name of the Basileus of Rhomaioi to be mentioned before his own. This document shows that King Dušan accepted the hierarchical supremacy of the Emperor from Constantinople, but based on the principle *primus inter pares*.

Little is known about the details of the alliance between Dušan and the regents in the period from August 1343 through the victory of Kantakouzenos in February 1347. The contemporary Byzantine historiography offers in certain way one-sided views of the events. Gregoras and Kantakouzenos were partial neither to the regents nor to Dušan but to Kantakouzenos himself; besides, there was no historiographer partial to the regents at all, and subsequently, Dušan's portrayal in the Byzantine historiography was one-sided, and for the most part negative. Concerning the relations between Dušan and the regents, the period of greatest importance is from the death of the most important regents' ally, Apokaukos, in June 1345, through the victory of Kantakouzenos in February 1347, which remains almost entirely unknown. After having conquered Serres in September 1345, Dušan's army was camped in the vicinity of Thessaloniki. In February 1346 he requested a fleet from Venice so he could conquer Constantinople, and in the first half of the year 1346 he managed to conquer

Berroia. Dušan proclaimed himself a *basileus* and *autokrator* of Serbia and Romania (by many contemporaries the act was understood as a proclamation for a Byzantine Emperor in the first instance) at the end of 1345 or beginning of 1346, and he was crowned by the previously ordained Serbian patriarch, and until then archbishop, Joanikije, and the Bulgarian patriarch Simeon. The engagement between Dušan's son and John's sister did not result in marriage, for the reasons we can only speculate on. It was probably broken off before April 1346, because in Dušan's Charter for Zografou of that date, while referring to the Emperor John Palaiologos there was no mention of the appropriate terms reflecting the actual kinship, if there had been any. Likewise, the lack of the term "dearest" next to the title and name of the Emperor of Rhomaioi, in comparison to the way the name of the Emperor of Bulgarians was mentioned, suggests that the relations between Dušan and Constantinople were not that close in the time of his coronation. It remains unknown what the views of the regency and the Patriarchy of Constantinople were towards Dušan's proclaiming himself an Emperor and the creation of the Patriarchy, as well as the coronation. The Patriarchy of Constantinople reacted only a few years later, but not before mid 1351 and not later of the autumn of 1352, when the Patriarch Kallistos excommunicated Dušan and the Serbian Church. On the other hand, the first Kantakouzenos' coronation, in Adrianople in May 1346, could be considered a reaction to Dušan's coronation.

However, at the time of the issuance of the Code, in 1349, Dušan emphasized that he also had the blessing of "the Greek throne" for his coronation. It is most probable that the reference in the said document meant the Archbishop of Ohrid, in a rather unusual way, and not the Patriarch of Constantinople. Supposition based on the common views on the Byzantine politics, from which it could be deduced that it would be impossible for the official Constantinople to make a deal with Dušan over the imperial title, is of little value in the time of the Civil War, where there were a lot of precedents, as we are well aware of. For completeness sake, it should be noted that even before and at the time of deposition and excommunication of the then Patriarch John, one of the regents (deposed in February 1347), there had been accusations about his "illegal actions against the Empire and the Church." In the context of the Civil War between the regents and Kantakouzenos, these generally mentioned accusations could also refer to his relations with Dušan, as the major foreign ally of the regents.

Since his imperial coronation, Dušan signed his *protagmata* with *menologema*, which had been the exclusive right of the Emperor of Rhomaioi and the crowned co-ruler, the junior *basileus autokrator*. This could be interpreted as the sign of Dušan's highest pretensions — namely, gaining the throne of the Emperor of Rhomaioi, but it could also be interpreted as the expression of his specific position of the co-Emperor (Emperor of Romania) that is some kind of the co-ruler with the Emperor from Constantinople (Emperor of Rhomaioi). It remains unclear whether the usage of the *menologema* was a willful act, and thus usurpation of power, or if there had been some kind of an agreement over this with the regents.

On his way to the Empire, Dušan had probably been inspired by the Bulgarian example of the co-existence of yet another Empire besides the Byzantium. However,

the change of the title of the Bulgarian Tsar Ivan Alexander at that time, that is, the appearance of “the Greek” component in it, taken together with Dušan’s title and what is known about the character of his Empire, seems to indicate that the both monarchs actually ruled over the empires that were the combination of co-existing and co-ruling models, that is, that the both of them were local and “Byzantine” emperors at the same time. At the time of Dušan’s coronation, there had been a dominant opinion about the spiritual and political kinship of the rulers, that is, about the family of emperors. In that, ideal sense, Dušan and Ivan Alexander were brothers of Andronicus III, that is, of Anna Palaiologos, and uncles to John Palaiologos. The actual kinship, when there had been such, was cited besides the ideal one, with the appropriate terms of family relations.

Dušan’s entering into the Empire begun in the legitimate spirit, through the agreement with the Palaiologos dynasty. Later steps — proclaiming himself a *basileus*, creation of the Patriarchy and the actual coronation — were disputed, if not earlier, then most certainly after Kantakouzenos came to power. The genealogical tree from the fresco in the Monastery church near Matejich, created after 1347, although illegible in the most part, shows certain disputable components — it shows the kinship with the Emperor Isaac Comnenos, and through it the right of the Nemanjić dynasty to the Byzantine Imperial Crown to precede the right of the Palaiologos and Kantakouzenos families.